

Boekbesprekingen

Jan B.G. Jonkers

De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in drie plaatselijke gereformeerde kerken.

Kok, Kampen 1999, 187 pp.

Jan B.G. Jonkers (red.)

Theologie achteraf. Theologisch commentaar op het onderzoek 'De gelovige gemeente'.

Kok, Kampen 2000, 101 pp.

---

door **Durk Hak**

Sectie Sociologie

Rijksuniversiteit Groningen

Jonkers is docent godsdienstsociologie aan de Theologische Universiteit van de (synodale) gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. Hij heeft sedert 1989 onderzoek gedaan naar het godsdienstige reilen en zeilen van de synodale gereformeerde kerken in drie steden en dorpen: 'Noorddorp', 'Ooststad' en 'Grootstad'. In de periode 1991 tot 1996 heeft hij hierover in vijf afzonderlijke rapporten met een omvang van bijna 800 bladzijden verslag gedaan. Het hier te bespreken boek *De gelovige gemeente*, dat uit 1999 dateert, moet als het samenvattende eindverslag van dit onderzoek worden gezien. Zo'n onderneming getuigt van continuïteit en ook van grote werkkraft.

Jonkers stelt in zijn onderzoek drie vragen. De eerste luidt: 'Wat treffen we aan geloofsbeleving aan in een plaatselijke gereformeerde kerk?', de andere: 'In hoeverre treffen we in deze geloofsbeleving de traditionele gereformeerde spiritualiteit aan?', en ten slotte: 'Wat treffen we aan aan andere, nieuwere, alternatieve vormen van geloof en gods-

dienstig gedrag?' Vervolgens mag, gegeven de gestelde beschrijvingsvragen, worden verwacht dat centrale begrippen als 'een plaatselijke (gereformeerde) kerk', 'geloofsbeleving', 'traditionele gereformeerde spiritualiteit' en 'andere, nieuwere, alternatieve vormen van geloof en godsdienstig gedrag' helder worden gedefinieerd en geoperationaliseerd. Tevens verwacht ik dat de onderzoeksvragen in een (historisch) onderzoekskader worden geplaatst: wat weten we zo al van deze zaken uit eerder onderzoek, of is het volstrekt nieuw? Zodat én analytische helderheid in het onderzoek kan worden verkregen én de wetenschappelijke en/of maatschappelijke relevantie van het onderzoek duidelijk wordt. Jonkers doet dit maar mondjesmaat en onduidelijk. Voordat hij aan de beantwoording van de vragen toekomt, wijdt hij min of meer historisch-sociologische en filosofische beschouwingen aan de begrippen 'godsdienst' (hoofdstuk 1) en 'kerkelijke gemeente' (hoofdstuk 2). Daar is op zichzelf niets op tegen, maar van de 'traditionele gereformeerde spiritualiteit' weet ik dan nog steeds niets. Beide hoofdstukken worden afgesloten met wat hij noemt een 'werkmodel' van respectievelijk 'godsdienst en levensbeschouwing' en de 'plaatselijke kerkelijke gemeente'. Het 'werkmodel van godsdienst en levensbeschouwing' kent vier 'lagen' of 'dimensies': 'overtuigingen' (met drie vormen: 'heilige'; 'transcendente'; 'immanente'), 'religieus gedrag' (respectievelijk: 'ritueel'; 'devotie'; 'ervaring'), 'belonging' ('kerkbetrokkenheid'; 'geloofsbetrokkenheid'), en ten slotte 'consequenties' ('kerk-geloof en samenleving'; 'moraal'). Bij 'belonging' krijgt ook een niet-sociologische, i.c. 'theologische', component een plaats: 'Maar tegelijkertijd gaat het om meer dan

groepsvorming (...) In het woord kerk krijgt de sociale groepsvorming een theologische betekenis. De kerk is als fenomeen onderdeel van de kerkelijke geloofsleer, van het kerkelijk belijden. Dit karakter van de kerk wordt wel aangeduid met metaforen als "lichaam van Christus", "volk Gods onderweg" of "gemeenschap der heiligen". Kerkelijke betrokkenheid is tegelijk geloofsbetrokkenheid. Het gaat dan ook om meer dan participatie in de activiteiten of instemming met de groeps cultuur' (p. 21). Het tweede hoofdstuk over *De kerkelijke gemeente* bevat opnieuw veel beschouwing en historie, waarin de onderzoeksvragen meestal niet of nauwelijks aan de orde komen en loopt uit op een complex 'werkmodel'. Aan de basis van dit model 'de plaatselijke kerkelijke gemeente' ligt het 'sociaal-morfologisch substraat', dat bestaat uit 'demografische gegevens'; 'ecologische gegevens'; 'sociale kenmerken'. Hier bovenop bevinden zich drie zuilen, respectievelijk 'gemeenschap' (bestaande uit '(affectieve) binding'; 'gewoonte en traditie'; 'identiteit'), 'organisatie' ('leiding en coördinatie'; 'taak- en werkgroepen'; 'beheer, beleid en doelen'), en ten slotte 'beweging' ('onvrede en idealen'; 'kernen, appèl en conflict'; 'open/gesloten profiel'). Aan de top bevindt zich ten slotte, het 'sociaal-cultureel substraat' ('bindingsgegevens'; 'normen, waarden en opvattingen'; 'culturele compositie'). Voordat Jonkers de onderzoeksresultaten weergeeft, wordt in het derde hoofdstuk nog kort ingegaan op de drie aspecten van het 'sociaal-morfologisch substraat' van de burgerlijke en kerkelijke gemeenten. De afstand tot de onderzoeksvragen is dan al groot.

Hoe is hij aan zijn gegevens gekomen? In twee van de drie kerken werd op basis van een (aselecte) steekproef een schriftelijke enquête gehouden. In deze vragenlijst werd gevraagd naar 'overtuigingen', 'religieus gedrag', 'belonging'

en 'consequenties'. De deelnemers zijn uitspraken voorgelegd die deze aspecten meten, en waarmee ze al dan niet konden instemmen, of het 'evenveel mee eens of oneens' konden zijn. De respons bedroeg in twee (kerkelijke) gemeentes ruim 33% (!). In de derde kerk werd aan alle 18-jarige en oudere kerkleden een enquêteformulier toegezonden. In deze gemeente bedroeg de respons 65%. Over de aard van de nonrespons wordt niets gezegd, en evenmin over het probleem of er nog sprake is van representativiteit, gegeven de hoogte van de nonrespons.

In de volgende hoofdstukken worden de resultaten gerapporteerd met betrekking tot 'religieus gedrag', 'belonging', 'consequenties', 'geloof', 'kerkelijke karakteristieken', 'sociale kenmerken', en 'geloof en gemeenten'. Op grond van scores en correlaties komt Jonkers zo tot een groot aantal 'patronen' met betrekking tot de bovengenoemde dimensies. Deze patronen laten zich weer comprimeren tot 'grondpatronen'. Ik geef een voorbeeld van zo'n gevonden 'patroon' hier weer: 'Het kwaad in de wereld is uiteindelijk niet te verklaren. Ten diepste zal het leven altijd wel een raadsel blijven. Of het leven van bovenaf geregeld wordt, zal altijd wel een vraag blijven. Ik zou niet weten hoe een mens zekerheid krijgt over een leven na de dood' (p. 15).

Het heeft alle schijn dat hij onderweg zijn onderzoeksvragen wat uit het oog is verloren. Alleen de eerste van de drie gestelde vragen, 'Wat treffen we aan geloofsbeleving aan in een plaatselijke gereformeerde kerk?' wordt, zij het niet rechtstreeks, beantwoord. Gegeven de omvang van de nonrespons mag bovendien ernstig worden getwijfeld aan de validiteit van Jonkers antwoord. In een uiterst korte paragraaf worden de drie kerken onderling vergeleken. Op grond van de leeftijd van de aanhangers van bepaalde *grondpatronen* voorspelt

hij ten slotte nog de toekomstkansen voor een aantal patronen.

Het was een moeizame bezigheid om Jonkers op zijn qua modellering en rapportage onnodig gecompliceerde tocht te blijven volgen. Jammer blijft ook dat hij de beide andere vragen, die minstens zo interessant lijken te zijn als de eerste, niet beantwoordt. De vraag is dan ook wie buiten een enkele diehard zo'n boek nog leest. En geïnteresseerde leken als kerkelijke functionarissen of theologen, kunnen die, als ze het willen, Jonkers op de sociologische moeilijk begaanbare wegen volgen?

Ik zou hen aanraden om alleen kennis te nemen van *Theologie achteraf*. Hierin komt een aantal van zulke geïnteresseerde leken aan het woord. Vijf aan kerkelijke universiteiten werkzame theologen hebben in het academische jaar 1996-97 in een serie 'specialisatiecolle-

ges' de onderzoeksresultaten besproken en van commentaar voorzien vanuit hun vakspecialisatie. Het boek bevat behalve dit commentaar ook een korte inleiding van de redacteur, en het bevat tevens een korte en uiterst leesbare samenvatting van de uitkomsten van het onderzoek *De gelovige gemeente* zelf. Bij lezing blijkt dan dat Jonkers een vierde vergelijkingsvraag aan de drie oorspronkelijke heeft toegevoegd: 'Welke verschillen in geloofsbeleving treffen we aan tussen de drie onderzochte kerken?'

Theologen hebben (godsdienst)sociologen eigenlijk niets te vertellen, dat is de conclusie die na lezing van de verschillende commentaren getrokken kan worden. Omgekeerd, ook (gelovige) sociologen hebben niets aan theologen te melden, en ook dat wisten we al lang.

■

J. Burgers en G. Engbersen (red.)
De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam
 Boom, Amsterdam 1999, 328 pp.

G. Engbersen, J. van der Leun, R. Staring en J. Kehla
De ongekende stad 2. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen
 Boom, Amsterdam 1999, 288 pp.

---

door Anita Böcker
 Instituut voor Rechtssociologie
 Katholieke Universiteit Nijmegen

De centrale vraag in deze breed opgezette studie is hoe illegale migranten erin slagen om in Nederland te verblijven, in weerwil van het illegalenbeleid, dat op ontmoediging of zelfs 'uitroking' gericht is. *De ongekende stad* bestaat uit twee delen. Het eerste deel, *Illegale*

vreemdelingen in Rotterdam, is gebaseerd op interviews met 169 illegale vreemdelingen en een aantal sleutelinformanten (werkgevers, hulpverleners, ambtenaren) in Rotterdam. Daarnaast werden politiegegevens over aangehouden illegalen geanalyseerd. In de inleiding van dit deel formuleren de auteurs een aantal hypothesen over de bestaansmogelijkheden van illegale migranten in Rotterdam. Ze maken daarbij gebruik van het werk van Sassen over 'global cities' en migratie. In de economische structuur van Rotterdam ontbreken twee kenmerken die de (legale en illegale) migratie naar 'global cities' zouden bevorderen: in Rotterdam is geen sprake van groei van laagwaardige werkgelegenheid in de dienstensector, waarvoor geen arbeidsaanbod voorhanden is; de stad kent bovendien geen omvangrijke nieuwe middenklasse, die een vraag naar allerlei vormen van laagwaardige persoonlijke dienstverlening zou kun-

nen genereren. De auteurs leiden hieruit af dat de situatie op de Rotterdamse arbeidsmarkt geen aanleiding geeft tot langeafstandsmigratie. Illegale migratie zal vooral het karakter van vervolgmigratie hebben. De mogelijkheden tot opname van illegale migranten door gevestigde migrantengemeenschappen zijn echter beperkt. Illegale migranten zullen veroordeeld zijn tot een bestaan in de marge van de samenleving.

Deze hypothesen worden in grote lijnen bevestigd, al blijken er wel verschillen te bestaan tussen illegalen uit verschillende herkomstlanden. De meeste illegalen zijn afkomstig uit landen van waaruit eerder een omvangrijke migratie naar Nederland heeft plaatsgevonden. De meesten hebben Nederland als bestemmingsland 'gekozen', omdat ze hier familie of vrienden hadden die bereid waren hen op te vangen en te ondersteunen. De arbeidsmarkt- en inkomenspositie van de illegalen is weinig rooskleurig. Velen hebben geen werk; anderen hebben grote moeite om werk te vinden en te houden. Het beste af is een groep van illegalen die vóór 1991 naar Nederland kwam, een sofi-nummer wist te verkrijgen en nu nog steeds 'wit' werkt. De illegalen die na 1991 zijn gekomen, zijn aangewezen op zwart werk, voornamelijk in de tuinbouw en horeca. Er blijkt geen sprake te zijn van sociale stijging met een toenemende verblijfsduur, ook niet bij de hoger opgeleide illegalen. Dat is een belangrijk verschil met de situatie in de Verenigde Staten, waar illegale migranten veelal gaandeweg hun positie weten te verbeteren. Illegalen in Nederland zitten veel meer opgesloten in een bepaald segment van de arbeidsmarkt, met laag gekwalificeerd werk en veelal onzekere en instabiele werkverbanden. Illegaliteit vormt hier veel meer dan in de Verenigde Staten een 'master status', die alle andere persoonlijke kenmerken, waaronder opleiding en ervaring, naar de achtergrond

doet verdwijnen. De auteurs schrijven dit toe aan de hoogontwikkelde verzorgingsstaat en de daarmee gepaard gaande regulering van de arbeidsmarkt in Nederland.

Ook in de analyse van de huisvestingssituatie van de Rotterdamse illegalen wordt het belang van de institutionele context benadrukt. De grote meerderheid van de Rotterdamse illegalen is inwonend, meestal bij familie of vrienden die hier legaal verblijven. Deze laatsten lijken zich daarbij meer door altruïstische dan door zakelijke motieven te laten leiden: de helft van de illegalen betaalt geen huur. In Amerikaans onderzoek werd vastgesteld dat de relatie tussen illegale migranten en hun huisbazen daar veelal een zeer zakelijke is. Illegalen voelen zich vaak uitgebuit door landgenoten, soms zelfs door familie of vrienden. Een verschil met de Verenigde Staten is dat de woningmarkt in Nederland in sterke mate 'gedecommodificeerd' is. De werking van het marktmechanisme is vergaand uitgeschakeld, waardoor woningtekorten geen prijsopdrijvend effect behoeven te hebben. Deze decommodificatie werkt door op de informele woningmarkt waarop illegalen aangewezen zijn; ze scheidt hier ruimte voor etnische solidariteit. Een ander gevolg van de gedecommodificeerde woningmarkt is dat illegalen met een relatief hoog inkomen nauwelijks beter gehuisvest zijn dan illegalen met een laag inkomen.

Behalve de migratiegeschiedenis, de arbeidsmarktpositie en de huisvestingssituatie, worden ook de gezondheidssituatie van de illegalen en de relatie tussen illegaliteit en criminaliteit geanalyseerd. Vervolgens wordt geprobeerd de empirische resultaten op al deze deelgebieden met elkaar in verband te brengen; daartoe worden onder andere Homals-analyses uitgevoerd. De auteurs onderscheiden verschillende patronen van integratie: een 'wit' pa-

troon (wit werk; geen steun van verwanten), een 'zwart' patroon (zwart werk; substantiële steun van verwanten) en een 'deviant' patroon (geen werk en geen steun van verwanten, waardoor de betreffende illegalen zijn aangewezen op overlevingscriminaliteit en/of charitatieve instellingen). Er blijken nu opvallende verschillen te bestaan tussen illegalen uit verschillende herkomstlanden. Voor Marokkanen bijvoorbeeld, lijken het witte en het deviante patroon het meest kenmerkend; voor Turken en Kaapverdianen het witte en het zwarte patroon; en voor Surinamers het zwarte patroon.

Een belangrijke vraag is natuurlijk in hoeverre de onderzoeksresultaten generaliseerbaar zijn. In hun methodologische verantwoording wijzen de auteurs op de principiële onmogelijkheid van een toetsing op representativiteit: gegevens over de totale populatie zijn immers per definitie niet voorhanden. Het onderzoeksteam heeft wel zoveel mogelijk verschillende ingangen benut om in contact te komen met illegalen. Dat heeft in ieder geval geresulteerd in een zeer heterogeen samengestelde onderzoeksgroep; onder de 169 respondenten waren alleen al 21 verschillende nationaliteiten vertegenwoordigd. Tegelijk valt op dat de onderzoekers maar weinig uitgeprocedeerde asielzoekers zijn tegengekomen - een categorie die in het politieke debat juist zeer veel aandacht krijgt. Die schijnbare ondervertegenwoordiging roept vragen op: ligt het aan de gebruikte ingangen; zijn uitgeprocedeerde asielzoekers eerder buiten de grote steden aan te treffen; of is deze categorie in feite veel kleiner dan in het politieke debat wordt verondersteld? In de verantwoording worden deze vragen helaas niet aan de orde gesteld.

De resultaten van het eerste deel wezen op het belang van ondersteunende netwerken van verwanten en landgenoten

voor de bestaansmogelijkheden van illegale migranten. In het tweede deel, *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, wordt de aandacht op deze netwerken gericht. Dit deel is gebaseerd op drie 'locatiestudies'. Onderwerp van studie waren de Turkse gemeenschap in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven, de Marokkaanse gemeenschap in Utrecht-Noord en de Afrikaanse gemeenschap in de Amsterdamse Bijlmermeer. De onderzoekers hielden interviews met legale en illegale migranten binnen deze drie gemeenschappen. Daarnaast werden weer sleutelinformanten geïnterviewd en politiegegevens geanalyseerd. Werkhypothesen in dit deel van het onderzoek was dat de betrokkenheid van illegalen bij criminaliteit vooral wordt verklaard door hun 'relationele inbedding', d.w.z., de steun die ze vanuit de eigen etnische gemeenschap krijgen. Het begrip relationele inbedding is ontleend aan het werk van Portes over etnisch ondernemerschap. Waar Portes de nadruk legt op het bestaan van solidariteit en afdwingbaar vertrouwen binnen etnische gemeenschappen, houden Engbersen c.s. de mogelijkheid open dat steunverlening aan illegalen ook kan berusten op een streven naar financieel gewin.

In alle drie de onderzochte gemeenschappen blijken de beelden en opvattingen over illegalen opmerkelijk positief. Er zijn echter duidelijke verschillen in de mate waarin en de wijzen waarop legale migranten daadwerkelijk steun verlenen aan illegale landgenoten, en de motieven waarmee ze dat doen. Binnen de Turkse gemeenschap wordt vaak duurzame en omvattende hulp (hulp bij de overkomst, inwoning en hulp bij het zoeken naar werk) geboden aan verwanten; daarnaast kunnen illegalen voor incidentele hulp een beroep doen op de loyaliteit van niet-verwanten. Binnen de Marokkaanse gemeenschap komt duurzame solidariteit veel

minder voor; er wordt vooral incidentele hulp verleend, waarbij zowel situationele loyaliteit als financieel gewin het motief kan zijn. De Afrikaanse gemeenschap geeft weer een ander beeld te zien: duurzame solidariteit met verwanten en veelal op zakelijke motieven gebaseerde vormen van ondersteuning van niet-verwanten. Deze verschillen in relationele inbedding bieden een partiële verklaring voor verschillen in betrokkenheid bij criminaliteit. Marokkaanse illegalen zijn bij gebrek aan een ondersteunend netwerk vaker aangewezen op vormen van overlevingscriminaliteit dan Turken. Aan de andere kant blijken de criminele activiteiten van illegalen soms juist samen te hangen met hun inbedding in etnische netwerken. Dit is vooral binnen de Afrikaanse gemeenschap het geval; binnen deze gemeenschap bestaat een bloeiende handel in valse papieren.

Er vallen overigens kanttekeningen bij de opzet van de drie locatiestudies te maken. De Marokkaanse respondenten in Utrecht-Noord waren relatief jong en hoog opgeleid; het lijkt me niet uitgesloten dat dit de resultaten enigszins heeft beïnvloed. De Turkse onderzoeksgroep in Delfshaven bevatte nauwelijks ondernemers, waardoor verzakelijkte (arbeids)relaties mogelijk onderbelicht zijn gebleven.

Behalve aan de relationele inbedding van illegalen wordt in dit deel aandacht besteed aan hun 'bureaucratische inbedding', d.w.z., de wijze waarop het formele overheidsbeleid ten aanzien van illegalen - gericht op uitsluiting en uitzetting - in de praktijk wordt uitgevoerd door de plaatselijke vreemdelingendiensten, scholen, ziekenhuizen, enzovoort, en de kansen die hierdoor aan illegalen worden geboden. De uitvoeringspraktijk blijkt te worden gekenmerkt door diverse vormen van gedogen. Deze gedoogpraktijken berusten deels op onmacht en onvermogen en deels op mededogen

en de beroepsethiek van de betrokken functionarissen.

Daarnaast wordt op basis van de politieke gegevens over aanhoudingen en uitzettingen van illegalen een schatting gemaakt van de totale illegale populatie in de vier grote steden. De auteurs maken daarbij gebruik van een variant van de zogenaamde vangst-hervangst-methode, waarmee bijvoorbeeld het aantal vissen in een meer kan worden geschat. Er lijken mij nogal wat vraagtekens te zetten bij de toepassing van deze methode op de 'vangst-hervangst-cijfers' van de politie. De schatting die eruit komt (in de vier grote steden zouden ruim 40.000 illegalen verblijven) is overigens lager dan eerdere schattingen van 'ervaringsdeskundigen'.

Sinds de Bijlmerramp (1992) staan illegale migranten in Nederland sterk in de belangstelling. Over hun aantal, hun verblijfs- en overlevingsstrategieën, en de maatschappelijke kosten die hun aanwezigheid met zich meebrengt is veel gespeculeerd. Feitelijke gegevens waren echter schaars. De *ongekende stad* voorziet in die lacune. De onderzoekers zijn erin geslaagd zeer veel interessante gegevens te verzamelen over een moeilijk te onderzoeken categorie. Deze gegevens worden bovendien op een toegankelijke wijze gepresenteerd.

Desalniettemin blijven er voldoende mogelijkheden voor onderzoek over. Engbersen c.s. geven enkele interessante aanzetten tot internationale vergelijking. Uit *De ongekende stad* valt af te leiden dat de 'kansenstructuur' voor illegalen in Nederland sterk verschilt van die in de Verenigde Staten. Het is duidelijk dat de institutionele context (de immigratiewetgeving en de wijze waarop die wordt gehandhaafd, de wijze van regulering van de arbeidsmarkt en van economische bedrijvigheid) daarbij een belangrijke rol speelt. Een meer systematische landenvergelijking zou licht

kunnen werpen op de vraag welke elementen van die context precies van belang zijn. Zo'n vergelijking zou overigens niet beperkt hoeven te blijven tot Nederland en de Verenigde Staten. In andere Europese landen wordt ook steeds meer onderzoek verricht naar illegalen. Aan de resultaten van dat onderzoek wordt in *De ongekende stad* nog nauwelijks gerefereerd.

Een ander nog onderbelicht punt is dat van de dynamiek van het verschijnsel illegaliteit. In het eerste deel van *De ongekende stad* worden weliswaar de 'carrières' beschreven die de illegalen in de onderzoeksgroep hadden doorlopen - deze carrières varieerden van semi-integratie tot marginalisering en criminalisering. Maar een carrière die waarschijnlijk ook veel voorkomt - die in ieder geval door velen wordt nagestreefd - ontbreekt: die van legalisering. De onderzoeksgroep bestond immers uit migranten die ten tijde van het

onderzoek illegaal in Nederland verbleven. De auteurs beschrijven wel de pogingen van illegalen om, bijvoorbeeld via een huwelijk, een verblijfsvergunning te verkrijgen, maar het slaagpercentage blijft onbekend. Ook onbekend blijft hoeveel illegale migranten na verloop van tijd besluiten te vertrekken, hetzij naar het land van herkomst hetzij naar een ander bestemmingsland. De locatiestudies hadden misschien iets meer licht kunnen werpen op deze dynamiek. De onderzoekers hadden hun respondenten bijvoorbeeld systematisch kunnen vragen naar de verblijfsposities (nog steeds illegaal, gelegaliseerd of niet meer in Nederland verblijvend) van hen bekende illegalen. Veel mooier zou natuurlijk zijn, als de onderzoekers nog eens zouden kunnen nagaan wat er van hun 169 respondenten in Rotterdam geworden is.

Ralph A. Lewin
Merde. Excursions in scientific, cultural, and socio-historical coprology
 Random House, New York 1999, 187 pp.

door **Sjaak van der Geest**
 Sectie Culturele Antropologie
 Universiteit van Amsterdam

218

Leonardo da Vinci zou ooit gezegd hebben dat voor de meeste mensen hun enige bijdrage aan de maatschappij bestaat uit wat ze aan hun beerput leveren. Lewin, de auteur van *Merde*, is van mening dat dit cynisch bedoeld was, maar voegt eraan toe dat er toch wel iets in zit. Uitwerpselen zijn waardevol. Je kunt ze als brandstof gebruiken, als cement, als mest, als schildersmateriaal, als cosmetica, als voedsel, als medicijn, als relikwie.

Lewin, Amerikaan en bioloog van huis uit, moet heel lang in het onderwerp poep geïnteresseerd zijn geweest. Ik stel me voor dat hij een kaartenbak had waar alles over poep in ging, poep van mensen, maar vooral van dieren, van honingbij tot olifant, en dat hij op zekere dag gezegd heeft: ik moet het maar eens opschrijven. Zijn boekje, deftig uitgegeven, maar zonder illustraties, leest als een grabbelton. Dat kan men onvriendelijk maar ook vriendelijk verstaan: het zit vol verrassingen.

Maar eerst de onvriendelijke uitleg. Lewin heeft anekdotes en weetjes geordend in negentien korte hoofdstukken over onderwerpen als vorm, substantie, kleur en reuk van poep, coprolieten (fossiele uitwerpselen), toiletten, riolering, toiletpapier, voedingswaarde, transfectie (het doorgeven) van poep, gezondheidsaspecten, brandstof, mest, overlast

(honden!) en ten slotte bijgeloof. Binnen de orde van deze thema's vergast de schrijver ons op allerlei anekdotes die weinig met elkaar van doen hebben en door hem met tussenzinnen aan elkaar gekoppeld worden. Wie van anekdotes houdt komt aan zijn trekken, wie een betoog en een visie verwacht, komt bedrogen uit. Waarschijnlijk houden de meeste lezers van anekdotes, want waarom zou je anders een boek over poep lezen? Er is weinig dat zich zo goed leent voor het grappige voorval als een poepverhaal.

Nou ja, grappig? Ene zuster Petrouille zou (de bron is Balzac) heiligverklaring hebben nagestreefd door middel van terminale constipatie, een soort versterving van achteren. Koning Lodewijk XV kreeg meer dan tweehonderdmaal per jaar een purgeermiddel toegediend en even zo vaak een klysm. Toen Brezjnev in Noorwegen was voor een politieke top werd het toilet van zijn hotel omgebouwd, omdat zijn lijfartsen dagelijks zijn fecaliën wilden onderzoeken. Lewin heeft het over 'fecale data'. Sommige anekdotes die pertinent onwaar zijn, worden aangehaald omdat ze te mooi zijn om niet te vermelden. Zo zou in 1998 een wachter van het dierenpark in Paderborn zijn gekomen, nadat hij een olifant een klysm had toegediend. De arme man had honderd kilo feces over zich heen gekregen en was gestikt. Inderdaad te mooi om weg te laten, dat vond ik ook. Lewin vertelt er eerlijk bij dat het verhaal 'wholly unfounded' is. Er is niet eens een diertuin in Paderborn.

Het onderwerp poep verleidt tot meligheid. Lewin is er niet vies van. Als hij het opschrift in vliegtuigtoiletten citeert 'Put no matter other than toilet paper into the basis', vraagt hij zich af waar hij dan zijn behoefte moet doen. En als hij constateert dat de Engelse toilettrollen een 'inch' smaller zijn dan de Amerikaanse, legt hij uit dat daar economische en niet anatomische gronden voor zijn.

Voor de gemiddelde leek op dit ge-

bied – experts zijn er trouwens nauwelijks – zit het meeste nieuws in Lewins beschrijvingen van poepgedrag in de dierenwereld. Die beschrijvingen zijn niet zo zeer interessant in zichzelf, maar vooral omdat de lezer ze doortrekt naar menselijke praktijken en gevoelens. Paarden lopen gewoon door terwijl ze hun uitwerpselen laten vallen, en vogels doen het in volle vlucht. Een antilopemoeder eet de poep van haar kinderen op, volgens sommigen omdat de geur hen anders zou verraden aan roofdieren, volgens anderen wegens hun voedingswaarde. Konijnen eten in de ochtend hun eigen uitwerpselen van de nacht, als ontbijt zegt Lewin. Dat de een zijn poep de ander zijn brood is, is een bekend principe in de natuur. De meeste uitwerpselen van zoogdieren worden door insecten gerecycled. Overal ter wereld worden vissen gevoed met de ontlasting van mensen en dieren. Via bemesting van land en het eten van groente, vlees en vis doen mensen – nauwelijks bewust – ijverig mee aan dit proces van recycling. De directe confrontatie met de materie wordt echter vermeden. Alleen kinderen en gekken eten poep in rauwe staat.

Het gedrag van dieren roept vele vragen op over de menselijke soort. Hoe 'natuurlijk' is onze afkeer van ontlasting? (Kleine kinderen blijken er helemaal niet zo vies van te zijn. Ouders leren hun kinderen dat poep vies is). Waarom pauzeren wij voor de stoelgang en het paard niet? Waarom mag een hond aan de drol van een soortgenoot snuffelen en wij niet? Waarom zijn wij zo gepreoccupeerd met privacy tijdens de toiletgang in tegenstelling tot de gehele fauna?

Het intrigerende van ontlasting is dat we deze activiteit delen met alle bestaande dieren, en dat we tegelijkertijd deze activiteit bij uitstek gebruiken om ons van de dieren te onderscheiden. Er is weinig in het dagelijks leven van mensen waar zoveel cultuur omheen gebouwd is als juist deze meest natuurlijke

van alle menselijke verrichtingen. De culturele camouflage van het poepen wordt slechts geëvenaard door die van het eten en de seks, twee andere 'natuurlijke' functies (of moeten we de dood hier aan toevoegen?). Het kan geen toeval zijn. In de versiering rond hun poepgedrag (die bijna een ontkenning ervan is) onderscheiden mensen zich van de wezens waarmee zij biologisch en anatomisch zoveel gemeen hebben. Poep is een taboe, niet een zwaar taboe, er kunnen grapjes over worden gemaakt, maar toch. Dat verklaart wellicht dat er zo weinig over geschreven is. Een zwaar taboe vraagt om boeken en artikelen. Maar poep, dat is nauwelijks een serieus onderwerp. Het woord werkt op de lachspieren en past niet in een academisch betoog. De poepschrijver lijkt zich te associëren met kinderen die de poep ontdekten voor hun eerste vieze moppen.

Maar het is wel een serieus onderwerp. In onze maatschappij bedreigt poep de menselijke waardigheid. In ziekenhuizen en zorginstellingen lijden mensen aan problemen met hun ontlasting. Ongeveer de helft van patiënten in ziekenhuizen hebben er problemen mee. Vooral voor degenen die hun bed niet uit mogen, kan dit probleem ernstig zijn. De reden is dat zij hun privacy – minstens gedeeltelijk – kwijt zijn. Iemand moet hen immers helpen. Bovendien is de houding ongewoon en ongemakkelijk. Constipatie en gespannenheid zijn het gevolg, een ongunstig uitgangspunt voor iemand die voor genezing naar het ziekenhuis komt. Een onbekend aantal patiënten probeert toch zelfstandig het toilet te bezoeken tegen de instructies van de arts in. Toiletongelukken, soms met dodelijke afloop, komen vaak voor in ziekenhuizen, niemand weet echter hoe vaak.

In verzorgingshuizen is het juist de incontinentie die een aanslag doet op het welbevinden van de bewoners. Wie

geen controle heeft over zijn ontlasting dreigt zijn gevoel van waardigheid te verliezen, niet zelden ook in het oog van derden. Verzorgers leveren een eindeloos gevecht met dit spook van ontluistering. Met kunst en vliegwerk helpt men de bewoners dit fysieke aspect van hun waardigheid te behouden. De industrie steekt een handje toe. De productie van materialen voor het behoud van hygiëne is een miljardenbusiness. Naast dementie is incontinentie de grootste schrik voor de ouder wordende generatie en de grootste zorg van hen die voor hen verantwoordelijk zijn.

De ernst van het onderwerp poep is nog schrijnender in arme landen, met name in de sloppenwijken van de derde wereld. De openbare toiletten zijn vaak gebrekkig en onbeschrijflijk smerig. Menselijke uitwerpselen worden gedeponeerd in open containers of liggen gewoon op straat waar kinderen spelen en vrouwen onverpakte etenswaren verkopen. Afgesloten riolen zijn in de Afrikaanse steden een uitzondering. De WHO meldt dat jaarlijks drie miljoen kinderen aan diarree sterven. Men mag aannemen dat de overgrote meerderheid het slachtoffer is van slechte hygiëne.

In Lewins boek is weinig van de ernst van menselijke ontlasting terug te vinden. Poep is vooral een biologisch verschijnsel dat tot verbazing en vermaak kan leiden. Mensen hebben hun verhalen en wie de wereldliteratuur leest, komt meer poep tegen dan hij verwacht had, van oude Indiase mythes en de bijbel tot Rabelais, Anna Bijns, Luther, Mark Twain, Orwell, Naipaul en onze eigen Godfried Bomans.

Lewin heeft gelijk als hij zijn boekje quasi-grappig besluit met: 'Aan zo'n belangrijk onderwerp zou men een conferentie moeten wijden, of een serie postzegels, of een vleugel van een museum of een tijdschrift *The International Journal of Comparative Coprology*.'